

PRACE JĘZYKOZNAWCZE 19

STUDIA POLONISTYCZNE

pod redakcją
Aliny Kowalskiej i Aleksandra Wilkonia

Uniwersytet Śląski

Katowice 1991

W badaniach nad językiem ogólnym XIX wieku, nawet jeśli wykorzystany zostaje bardzo obszerny korpus źródeł drukowanych — jak w najnowszej monografii I. Bajerowej poświęconej językowi tego stulecia¹ — druki pochodzące z regionu śląskiego reprezentowane są w bardzo skromnych ilościach, proporcjonalnie do udziału śląskich oficyn w całej ówczesnej polskiej produkcji wydawniczej. Uwzględnienie tych proporcji wynika z dążenia do osiągnięcia rzeczywistego obrazu języka i pisowni, natomiast często nie pozwala na udokumentowane przedstawienie przebiegu niektórych zachodzących wówczas procesów językowych i ortograficznych w tekstach pochodzących ze Śląska². Wydaje się, że jednym z takich procesów, które warto są bardziej szczegółowego przeanalizowania, jest wprowadzanie litery *j* oznaczającej głoskę *ɨ* w ciągu pierwszej połowy XIX wieku. Prace dotyczące języka wieków XVI i XVII sygnalizują bowiem częstsze niż w innych dzielnicach pojawianie się joty w protestanckich drukarniach Śląska i północno-zachodniej Polski, a wstępne spostrzeżenia na temat wprowadzania tej litery w wieku XIX wskazują na prawdopodobnie odrębny, regionalny charakter tego procesu w drukach śląskich w porównaniu ze stanem ogólnopolskim³.

Bazę materiałową niniejszych uwag stanowiły druki wydane we wrocławskiej oficynie Kornów, zasłużonej dla podtrzymywania języka polskiego na Śląsku, a także proponującej wartościową literaturę czytelnikom w Rzeczypospolitej; oficynie, w której dział polski zajmował zawsze ważne, a nawet uprzywilejowane miejsce. W pierwszej połowie wieku XIX wydawnictwem kierowali następcy Wilhelma Bogumiła Korna, odznaczonego przez Stanisława

¹ I. Bajerowa: *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*. T. 1: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*. Katowice 1986.

² Tamże, s. 11.

³ B. Borowska: *Regionalne zróżnicowanie normy językowej w pierwszej połowie XIX wieku*. W: „Językoznawstwo”. T. 12. Opole 1989, s. 33.

Augusta medalem „Merentibus”, zachowując w nazwie firmy jego imiona („u Wilhelma Bogumiła Korna”). Imponujący był dorobek działu polskiego (ponad 1000 pozycji) w latach 1800—1837 pod kierownictwem Jana Bogumiła. Niestety, po jego śmierci powoli wygasły kontakty handlowe z Polską i ograniczana była stopniowo produkcja polskiej książki. Do połowy wieku pojawiały się jeszcze wznowienia najbardziej poszukiwanych publikacji. Od końca XVIII wieku Kornowie dysponowali własną drukarnią, z której pochodzą wszystkie druki tego wydawnictwa (polskie, niemieckie i w innych językach) — analizując więc pisownię zastosowaną w książkach przez nich wydanych, obserwujemy przemiany normy ortograficznej zachodzące w jednej drukarni⁴.

W pierwszej połowie XIX wieku dokonuje się w polskiej ortografii zmiana sposobu oznaczania głoski *i*. Chronologia przejścia z dawniejszego typu pisowni: *i* w nagłosie oraz w pozycji interwokalicznej, *y* przed spółgłoską oraz w wygłosie (dalej typ oznaczany *i-y*) na typ zgodny z dzisiejszą normą, we wszystkich pozycjach wprowadzający literę *j* (dalej *j-j*), jest już dość dokładnie opisana⁵. Wiele poświęcono uwagi także dyskusjom teoretycznym towarzyszącym temu procesowi⁶. Przypomnijmy pokrótce przebieg szerzenia się nowego typu pisowni. Do 1830 roku panuje typ pisowni *i-y*, chociaż zdarzają się w niektórych drukach nieliczne przypadki użycia *j*, a mniej więcej od 1820 roku także druki stosujące pisownię *j-j* (np. warszawski tygodnik „Wanda” z tego roku); w latach 1830—1840 dwie trzecie wydawnictw ma już nowy system oznaczania głoski *i*, a w wielu drukach, używających jeszcze dawnej pisowni, nasila się użycie nowej litery; około połowy wieku pisownia *j-j* staje się bezwyjątkową normą⁷.

Jak na tle ogólnopolskim przedstawiają się zmiany w tym zakresie zachodzące w drukarni Kornów? Po przeanalizowaniu 26 źródeł z lat 1810—1846 można przebieg wprowadzania joty we wrocławskiej oficynie scharakteryzować następująco:

1. Do roku 1815 panuje pisownia *i-y*. W źródle z 1814 roku pojawia się litera *j* w niewielkiej liczbie przykładów w pozycji interwokalicznej, np.: *kaznodzieją* (s. 65), *znajomości* (s. 61), *przebiją* (s. 45) i jedna jota nagłosowa

⁴ A. Mendiakowa: *Kornowie*. Wrocław 1980.

⁵ I. Bajerowa: *Polski język...*, s. 37—39; B. Borowska: *Regionalne zróżnicowanie...*, s. 32.

⁶ A. Kozak: *Norma teoretyczna ortografii polskiej pierwszej połowy XIX wieku*. W: „Prace Językoznawcze”. T. 1. Red. I. Bajerowa, H. Wróbel. Katowice 1969; M. Brzezina: *Litera „j(J)” w rękopisach XVIII/XIX w. na tle przepisów ortograficznych*. „Język Polski” 1973, R. 53, s. 270—278.

⁷ Niniejsze uwagi dotyczą wprowadzania joty oznaczającej głoskę *i* w wyrazach rodzimych. Pomijają użycie tej litery w wyrazach zapożyczonych, w których zmiany pisowni związane były ze zmianami wymowy; por. na ten temat: I. Bajerowa: *Polski język...*, s. 89—104, 129—137.

— *jasno* (s. 55). W pozostałych źródłach z tego okresu typ *i-y* stosowany jest bezwyjątkowo.

2. W latach 1816—1837 współistnieją dwa typy oznaczania głoski *ī*: tradycyjny *i-y* oraz typ wprowadzający jotę w pozycji nagłosowej i w śródgłosie przed samogłoską (np. *jak*, *daje*), przed spółgłoską i w wygłosie zachowujący *y* (np. *mieysce*, *inaczy*). Na 19 źródeł pochodzących z tego okresu 6 stosuje typ *i-y* (31,6%) — są to druki z lat 1816 (B), 1819, 1821, 1822, 1833, 1834; 13 druków (68,4%) ma typ *j-y*.

W większości źródeł oba typy pisowni stosowane są konsekwentnie. Wśród druków reprezentujących pisownię *i-y* większą liczbę wyjątków zawiera książka *Duch wiary chrześcijańskiej* Chateaubrianda z 1816 roku, głównie w grupie *-iī-*, np.: *dobijający się* (s. 10), *chrześcijańskiej* (s. 10), *Chrześcijananie* (s. 50), ale też: *Dzieje* (s. 20); w dwu innych źródłach znaleziono po jednym wyjątkowym użyciu joty: *projektów* (1819, s. 157), *krajów* (1822, s. 51). Najwięcej przykładów naruszenia systemu *i-y* zawiera wydana w 1834 roku *Książeczka dla podróżnych* S. F. de Genlis. W pozycji nagłosowej jota została użyta aż w 18% wyekscerpowanych przykładów, np.: *jeszcze* (s. 30), *je* (s. 90), *jarzyna* (s. 150), *już* (s. 190), *jazda* (s. 210), *jak* (s. 230), *jest* (s. 230); rzadsze jest tu *j* w śródgłosie, np.: *moja* (s. 30), *Dobrodzieju* (s. 230).

W źródle o typie pisowni *j-y* z roku 1820 zdarza się, że w miejsce regularnej już joty wprowadzane bywa *i* — w pozycji przed samogłoską, np.: *mieszkaiące* (s. 1), *nazywaią* (s. 3), *maią* (s. 3), *znayduią* (s. 61); a zwłaszcza w grupach *-iī-*, *-yi-*, np.: *nieprzyaciół* (s. 271), *nieprzyaciółom* (s. 271), *przyjaciel* (s. 331), *przyaciół* (s. 391), *przyiaźń* (s. 181), *przyiaźni* (s. 181), *nieprzyiaźni* (s. 181), *stryiecznymi* (s. 241), *zbiia* (s. 221), *biia go* (s. 121), *kiem* (s. 61); wyjątkowo w nagłosie — *iak* (s. 1). Rzadziej występuje litera *i* w druku z 1835 roku — w pozycji interwokalicznej pojawia się w formach 3. osoby l.poj. i mn. czasowników, np.: *znayduie się* (s. 111), *psuie* (s. 101), *uymuie* (s. 101), *bywaią* (s. 45); w nagłosie — wyjątkowo litera *i*, a równocześnie jedyna jota w pozycji wygłosowej: *iěj* (s. 1).

3. W drukach z pisownią typu *j-j* wydawanych od końca lat trzydziestych brak odstępstw od przyjętego wzorca ortograficznego.

Odmienność druków Kornowskich w zakresie wprowadzania litery *j* oznaczającej głoskę *ī* od wydawnictw pochodzących z innych regionów jest, jak widać, dwójaka: z jednej strony można mówić o ich opóźnieniu ze względu na wprowadzenie typu *j-j* (dopiero na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku); z drugiej strony, jeśli uwzględnimy samo zastosowanie joty na szerszą skalę — nie we wszystkich pozycjach, ale systematycznie — musimy stwierdzić, że wydawnictwa Kornów wyprzedzają w tej dziedzinie Warszawę, Kraków, Poznań i Lwów. W dwudziestolecie 1816—1837 obok ciągle jeszcze stosowanego typu pisowni *i-y* mamy tu do czynienia z osobliwym na tle ogólnopolskim typem *j-y*. Nie można w nim widzieć jedynie pewnej fazy

szerzenia się joty, obejmującej stopniowo kolejne pozycje. To specyficzny, ściśle określony system oznaczania głoski *i* — świadczy o tym przede wszystkim konsekwencja w jego użyciu, brak jakichkolwiek wyjątków (litera *i* zamiast *j* lub *j* zamiast *y*) w większości źródeł, które system ten stosują.

Geneza typu *j-y* nie jest zupełnie jasna. Odrębny rozwój normy dotyczącej oznaczania *i* w drukach wrocławskich w pierwszej połowie XIX wieku należy prawdopodobnie wiązać z istniejącymi w tym ośrodku tradycjami ortograficznymi. Nie dysponujemy dotąd wynikami badań na temat pojawiania się joty w dobie średniopolskiej, które umożliwiłyby porównanie nasilenia tej litery w drukach pochodzących z różnych regionów. Jednak na podstawie dotychczas poznanych faktów można przyjąć, że literą *j* posługiwano się w śląskich rękopisach oraz w drukach śląskich (i nie tylko śląskich) oficyn protestanckich w znacznie szerszym zakresie niż gdzie indziej i to już od XVI wieku począwszy⁸. Potwierdzenie i uściślenie wcześniejszych obserwacji S. Rosponda zawartych w *Dziejach polszczyzny śląskiej* stanowią uwagi związane z użyciem joty w drukarniach protestanckich w wieku XVII, sformułowane przez H. Borka na marginesie analizy języka Adama Gdaciusa: „Jota była wprawdzie znana już od XVI wieku, ale w sposób systemowy została po raz pierwszy wprowadzona do ortografii polskiej w *Biblii gdańskiej* z roku 1632. Drukarnie innowiercze w północno-zachodniej Polsce i na Śląsku przejęły tę innowację i w ten sposób we wszystkich utworach Gdaciusa, a także i w innych zabytkach drukowanych po roku 1650 na Śląsku, obserwujemy konsekwentne użycie joty w nagłosie oraz w śródgłosie przed samogłoskami [...]”⁹ Specyficzne zwyczaje ortograficzne, prawdopodobnie inspirowane wpływem grafii niemieckiej, niewątpliwie istniały na Śląsku w wieku XVII. Nie można chyba jednak zgodzić się z tezą S. Rosponda, że „prowincjonalne druki reformacyjne pielegnowały ten znak, który dopiero po wystąpieniu Felińskiego drukarnie Krakowa i Warszawy wprowadziły w XIX w.”¹⁰; tezą sugerującą, jakoby stosowanie pisowni z regularnym użyciem joty stanowiło w drukarniach protestanckich zwyczaj powszechny i stosowany nieprzerwanie do XIX wieku. Tymczasem wszystko wskazuje na to, że w wieku XVIII rozpowszechnienie joty także na wymienionych przez H. Borka terenach było niewielkie. Pojawia się ona jeszcze na

⁸ S. Rospond: *Dzieje polszczyzny śląskiej*. Katowice 1959, s. 213, 278, 292.

⁹ H. Borek: *Język Adama Gdaciusa. Przyczynek do dziejów polszczyzny śląskiej*. Wrocław 1962, s. 15—16. Por. też R. Pawłowska: *Fonetyka języka polskiego nauczanego w Gdańsku w XVII wieku*. Gdańsk 1979, s. 22—24. Wnioski z przeprowadzonej przez autorkę analizy pisowni dwudziestu XVII-wiecznych podręczników języka polskiego wydanych w dwu gdańskich drukarniach potwierdzają prawomocność cytowanych uogólnień dotyczących szerzenia się joty w drukach protestanckich. W omawianych podręcznikach nie wprowadzano jednak konsekwentnie — jak w utworach A. Gdaciusa — systemu *j-y*, lecz stosowano literę *j* dość niekonsekwentnie we wszystkich pozycjach, zbliżając się pod koniec XVII wieku do systemu *j-j*.

¹⁰ S. Rospond: *Dzieje...*, s. 292.

początku tego stulecia, później typ *j-y* cofa się — na przykładzie druków brzeskich omawia ten proces A. Kowalska¹¹.

Z przejranych 22 druków wydanych w latach 1741—1800, pochodzących z różnych wydawnictw wrocławskich i brzeskiej oficyny J.E. Trampa, zaledwie w jednym pojawiają się zapisy z literą *j*, np.: *krajowey* (s. 4), *mają* (s. 4), *zbroją* (s. 4), *Hultajow* (s. 3), *zwyczajū* (s. 3), *nietamują* (s. 8), *podatek sztajerowy* (s. 6), *deklarujemy* (s. 6), *jednakże* (s. 5), *jakimkolwiek* (s. 5). Przykłady te pochodzą z *Patentu z strony powstałego rozruchu w Południowych Prusach*, podpisanego przez Fryderyka Wilhelma i Grafa von Hoyma, a wydanego u Kornów w 1794 roku. W druku tym jota nagłosowa pojawia się w 2 przykładach na 20 możliwych (10%), w śródgłosie aż 22 przykłady na 36 możliwych zostały zapisane z użyciem tej litery (64%). Tekst polski występuje tu równolegle z tekstem niemieckim (który, oczywiście, zawiera jotę)¹². Wynik tego przeglądu potwierdza fakt, że drukarnie śląskie zrezygnowały w wieku XVIII z pisowni *j-y*, świadczy o tym także brak takiej pisowni na początku wieku XIX. W wieku XVIII także na Śląsku panuje ogólnopolski typ pisowni *i-y*.

Wydaje się, że dopiero po rozpoczęciu dyskusji na temat możliwości wprowadzenia joty do polskiego alfabetu nawiązano tam do istniejących dawniej, zarzuconych w XVIII wieku sposobów pisania *i* — aż do końca lat trzydziestych XIX wieku — stosowano odrębny niż w innych ośrodkach typ *j-y* (obok coraz rzadszego typu *i-y*)¹³.

Wykaz źródeł XIX-wiecznych¹⁴

(Wszystkie druki wydane we Wrocławiu u Wilhelma Bogumiła Korna)

1810 — P. Hautepierre: *Sztuka pisania listów* [...].

1814 — J.S. Kaulfuss: *O Filologii, czyli nauce starożytności klasycznej* [...].

1815 (A) — *Gospodarz wiejski, czyli Zbiór potrzebnych gospodarzom wiadomości* [...].

1815 (B) — W.M. Kochanowski: *Prospekt dzieła Teorii działań ludzkich* [...].

1816 (A) — F.A. Chateaubriand: *Duch wiary chrześcijańskiej* [...].

1816 (B) — G. Dufor: *Dzielnko doręczne dla Gospodyń* [...].

1817 — *Rada pożyteczna* [...].

¹¹ A. Kowalska: *Dzieje języka polskiego na Górnym Śląsku w okresie habsburskim (1526—1742)*. Wrocław 1986, s. 43.

¹² Wśród źródeł XVIII-wiecznych znajduje się 7 druków brzeskich z lat 1761—1800, w tym 6 książek o tematyce religijnej i podręcznik do nauki czytania oraz 15 druków wrocławskich wydawnictw — są to zarządzenia Fryderyka II i Fryderyka Wilhelma, gramatyki, książki religijne, poradniki.

¹³ Podobnie chyba przebiegały zmiany w drukach wileńskich — tam także już od roku 1815 spojawia się typ *j-y*; por. I. Bajerowa: *Polski język...*, s. 37—38.

¹⁴ Dłuższe tytuły podaje się w skrócie.

- 1818 — J.A. Komensky: *Świat malowany* [...].
- 1819 — Józef Drugi Cesarz Rzymski i Fryderyk Drugi Król Pruski [...].
- 1820 — J.S. Bandtkie: *Dzieje Królestwa Polskiego*. Tom 1.
- 1821 — Zbiór rozmaitych zabaw w posiedzeniach [...].
- 1822 — K. Renner: *Wzor dla dziewcząt* [...].
- 1823 — B. Petri: *Chodowanie (!) owiec osobliwie merynosów*.
- 1825 — S. Plater: *Jeografia wchodniój części Europy* [...].
- 1826 — K. Gawński: *Kazania na niedziele całego roku* [...].
- 1827 — A. Bronikowski: *Mysza wieża wśród Jeziora Gopla* [...].
- 1828 — *Sztuka destylowania rożnych wodek wrocławskich i gdańskich* [...].
- 1830 — A. Bronikowski: *Jan Trzeci i dwór jego* [...]. Tom 1—3.
- 1832 — A. Bronikowski: *Jan Trzeci i dwór jego* [...]. Tom 4—5.
- 1833 — K. Hoffmanowa: *Pamiętka po dobrej matce*.
- 1834 — S. F. de Genlis: *Książeczka dla podróżnych* [...].
- 1835 — J. Elsner: *Nauka owczarska* [...].
- 1837 — Z.W. Szejblerowa: *Doświadczona Gospodyni i kucharka doskonała* [...].
- 1839 — C. Stein: *Jeografia powszechna* [...].
- 1846 (A) — W. Pol: *Obrazy z życia i z podróży*.
- 1846 (B) — F. Randschmidt: *Książka do czytania dla klasy wyższej w szkołach katolickich* [...].

Боженa Боровска-Жмигродска

ВВЕДЕНИЕ ЙОТА В ПЕЧАТНЫХ ИЗДАНИЯХ XIX ВЕКА ВО ВРОЦЛАВСКОЙ ТИПОГРАФИИ КОРНУВ

Резюме

Изменения в обозначении звука *j* в первой половине XIX века в печатных изданиях Корнув происходили своеобразно. В отличие от Варшавских, Краковских, Познанских и Львовских типографий, где произошел непосредственный переход от старого типа писания *i-u* к новому, вводящему йот во всех положениях, типу *j-j* (1830—1846 уже 2/3 печатных изданий пользовались таким способом писания), в типографии Корнув, как и в Вильне, примерно в 1816 году наряду со старой орфографией типа *i-u* появился тип *j-u* с йотом в начальной и интервокальной позиции. В 1816—1837 годах издания с таким типом орфографии составляли там 2/3 продукции. Написание *j-j* вводится только на переломе тридцатых — сороковых годов. Появление отдельного типа *j-u* следует объяснять наличием местных орфографических традиций, которые, заброшенные в XVIII веке, были возвращены в то время, когда началась дискуссия о введении йота в польский алфавит.

Bożena Borowska-Żmigrodzka

INTRODUCTION OF THE LETTER *j* IN THE XIX CENTURY PRINTED WORKS FROM THE KORN PUBLISHERS IN WROCLAW

Summary

Changes in the treatment of the phone *i* in the first half of the XIX century took a specific course in the printed works issued from the Korn publishing concern. As distinct printed works published in Warsaw, Kraków, Poznań and Lwów, where there took place a gradual changeover from the old *i-y* type of spelling to the new, in which *j* was introduced in all the positions, i.e. type *j-j* (1830—1849 already 2/3 of the texts show this spelling), in the Korn printing works, similarly as in Wilno, about the year 1816 alongside the old *i-y* type appeared the type *j-y* with „*j*” in the initial and intervocal position. In the period 1816—1837 texts with this type of spelling were found in 2/3 of their publications. The *j-j* spelling form was not brought in until the turn of the eighteen thirties/forties. The occurrence of the different *j-y* type must be interpreted as due to the influence of local orthographical traditions which, enforced in the XVIII century, returned at the time when the discussion on the introduction of *j* to the Polish alphabet was first brought up.